

De DDR en de gemiste opstanden in 1961 en 1968

Ana Tomic 3341739

23-6-2011

Inhoudsopgave

Inleiding blz. 3 – 7.

1961.....blz. 8 – 17.

1968.....blz. 18 – 27.

Conclusie.....blz. 28.

Literatuurlijst.....blz. 29 – 30.

Inleiding

Ten tijde van de Koude Oorlog ontstonden er tal van opstanden, met name in de Oost-Europese landen. Variërend van de jaren '50 tot de jaren '80 waren er verscheidene opstanden in onder andere Polen, Hongarije en Tsjecho-Slowakije. In 1968 waren er bovendien ook tal van studentenprotesten in het westen van Europa. Oost-Duitsland had in die tijd welgeteld één grote opstand gehad, namelijk die van 1953. Daarna bleef het tot de val van de muur in 1989 stil in de DDR. Terwijl er om de staat heen van alles plaatsvond, zoals de opstanden in Polen en Hongarije in 1956, de Praagse Lente in 1968 en de Solidariteit in Polen in 1981. Daarnaast was er in de DDR zelf natuurlijk de bouw van de Berlijnse Muur in 1961. Kortom, allerlei momenten na 1953 waarop er in de DDR makkelijk een opstand had kunnen ontstaan.

Waarom bleef deze 36 jaar lang uit?

Twee momenten van mogelijke actie vallen midden in een belangrijke periode. 1961 markeert het tijdperk vanaf de Berlijnse Muur. In 1968 vond de Praagse Lente plaats samen met een golf van studentenprotesten elders in Europa. De jaren zestig waren bovendien de jaren van de vermeende economische voorspoed in de DDR onder leiding van Ulbricht. Al met al dus een opmerkelijke periode, met twee echte 'crisismomenten', die net tussen de opstanden van 1953 en 1989 valt.

Bij de te behandelen periode zijn twee hoofdargumenten belangrijk. Allereerst is er de "dissatisfaction"-theorie van Karl Dieter Opp e.a. Ten tweede is er de "revisionisme"-theorie van Christian Joppke. Beide auteurs worden besproken in het artikel 'Why and how East Germans rebelled' van Mark R. Thompson. Eerst is echter het belangrijk om de "exit"-theorie van Albert O. Hirschman onder de loep te nemen.

Vooraf in het licht van 1961 – oftewel de bouw van de Muur – is de theorie van Hirschman interessant. De "exit" zorgde er volgens Hirschman namelijk voor dat zolang mensen uit de DDR en Oost-Berlijn de mogelijk hadden om te 'vluchten' naar het westen, ze geen reden hadden tot protest. "Hirschman suggests 'exit' as a major reason why opposition was weaker in the GDR than in Czechoslovakia, Hungary and Poland (...)"¹ Wanneer de "exit" stopt moet er volgens hem een "voice", oftewel een protest of tegenreactie ontstaan. De "exit" werd na de bouw van de muur enorm vertraagd, hoewel het niet helemaal verdween.² De "exit" maar ook de "voice" werden beiden onderdrukt door het harde DDR regime volgens

¹ M.R. Thompson, 'Why and how East Germans rebelled', *Theory and Society* 25 (1996) 275.

² Idem.

Thompson. Hij vergelijkt de DDR ook met de omliggende Oost-Europese landen: “What the GDR and Czechoslovakia shared was a hardline communist rule compared to more liberal regimes in Poland and Hungary”.³ Naast “exit” en “voice” kaart Hirschman ook nog “loyalty” aan: “(...) pro-GDR ‘voice’ attempted to save a deteriorating organization (country) from complete collapse”.⁴ De “exit” theorie is dus goed te gebruiken wanneer men kijkt naar de periode vóór de bouw van de Muur: mensen konden nog weg, dus waarom zouden ze in opstand komen tegen het regime van een staat die ze konden ontvluchten?

De periode daarna, waarin opstand uitbleef, kan allereerst deels worden verklaard door de “dissatisfaction” -theorie van Karl Dieter Opp, Peter Voss en Christiane Gern. Zij onderscheiden drie vormen van “dissatisfaction”, namelijk “social”, “economic” en “political”. Volgens hen zou het merendeel van de bevolking redelijk tevreden zijn over de sociale omstandigheden, zoals gelijkheid, werk en onderwijs. Economische ontevredenheid was er wel, maar had niet direct een mogelijke opstand tot gevolg. Het enige wat een opstand zou triggeren volgens Opp e.a. was politieke ontevredenheid.⁵ “Rebellion (...) requires unhappiness with the regime, but unhappiness rarely leads to rebellion”.⁶ De auteurs benadrukken dat er, naast enkel ontevredenheid, dus nog iets extra’s nodig is om tot een opstand te komen. Dit is volgens hen het idee dat iemand moet hebben dat zijn of haar individuele contributie echt iets uit kan maken om tot een gezamenlijk succes te komen: “This belief that each individual can contribute to group success is often accompanied by a sense of duty that they *should* do so”.⁷ Zij lijken hiermee te zeggen dat dit niet het geval was geweest in de jaren ’60, maar dat mensen pas in 1989 er zeker genoeg van waren dat hun individuele bijdrage het verschil kon maken.

Een andere visie op het uitblijven van een opstand is die van Christian Joppke. Hij beweert dat er nooit sprake kon zijn van “dissidence”, maar alleen van “revisionism” in een Leninistisch regime zoals de DDR: “Although no longer exercising totalitarian control, a totalitarian *intention* remained. This allowed no room for legitimate opposition and little space for actual dissent. (...) oppositionists to Leninist regimes found even limited criticism was considered a general challenge to the regime”.⁸ Joppke laat hier dus zien dat het regime dusdanig hard moet zijn geweest dat er geen plaats was voor dissidentie, hooguit voor

³ Idem.

⁴ Ibidem, 278.

⁵ Ibidem, 267.

⁶ Idem.

⁷ Ibidem, 268.

⁸ Ibidem, 279.

revisionisme. Volgens Joppke komt dit onder andere door een “lack of national discourse among East German intellectuals”.⁹ Er was volgens Joppke dus ook een gebrek aan een nationale identiteit: wat was Oost-Duitsland nu precies? Bestond de echte Oost-Duitser wel? De DDR bleef worstelen met zijn identiteit, gespiegeld aan het andere, ‘betere’ en welvarende Duitsland. Omliggende Oost-Europese landen hadden een eigen identiteit en vroegen om meer autonomie; een duidelijker doel dus dan de DDR als het gaat om protesteren.¹⁰

Twee verschillende, maar ook redelijk op elkaar lijkende visies. Beide komen uit op een spoor waarop het lijkt dat het volk of de intelligentsia uiteindelijk weinig uitmaakt wat er gebeurt met de DDR. Joppke voert echter als hoofdargument de strakke regering aan, die weinig ruimte voor protest overlaat en Opp e.a. voeren als kern de bevolking aan die redelijk tevreden was met de sociale (en wellicht economische) situatie in het land. Maar zij geven onvoldoende inzicht in waarom er niets gebeurde in 1961 en 1968. In het onderzoek zal blijken of beide visies wel opgaan voor deze twee periodes. Onderzocht zal worden of Joppke, met zijn notie van het ontbreken aan dissidenten en aanwezigheid van harde repressie, wel gelijk heeft. Ook zal blijken of de bevolking relatief gezien daadwerkelijk tevreden was, zoals Opp e.a. beweren.

De onderzoeksvraag die dus voortvloeit uit deze visies met betrekking op de cases 1961 en 1968 is de volgende: In hoeverre is het feit dat er geen opstanden waren in de DDR in 1961 en 1968 te verklaren door enerzijds het strikte regime onder Ulbricht en anderzijds de sociale (en economische) tevredenheid onder de bevolking?

Zoals eerder gezegd vallen de cases 1961 en 1968 precies in het midden van een lange periode waarin geen revolutie plaatsvond in de DDR.

In 1961 was er met de bouw van de muur weinig tot geen vluchtelingenstroom meer mogelijk. Tot dan toe werd een mogelijke opstand wellicht ondermijnd door het feit dat mensen konden vluchten, zoals Hirschman beweert, maar nu konden ze geen kant meer op. Het is dus opmerkelijk waarom er tijdens deze toch wel dramatische omschakeling geen duidelijke “voice” ontstond, maar wellicht bieden de jaren voorafgaand aan 1961 een inzicht in waarom het stil bleef. Voor het hoofdstuk 1961 moet daarom ook worden gekeken naar de opstand van 1953 en de verdere aanloop naar de Berlijnse Muur. Mogelijk zorgde de harde onderdrukking van die opstand voor een andere manier van denken onder de bevolking. Hier zal blijken in

⁹ Ibidem, 283.

¹⁰ Idem.

hoeverre de theorie van Opp e.a. – de relatieve tevredenheid van de bevolking – klopt. Ook zal blijken in hoeverre de theorie van Joppke – het ontbreken van dissidentie door de hardheid van het regime – op gaat. Het hoofdstuk 1961 zal worden opgedeeld in een gedeelte over de bevolking en een gedeelte over de SED regering.

Hetzelfde geldt min of meer voor 1968. De bevolking, nu al een aantal jaar afgeschermd van het westen, had inmiddels de keiharde realiteit onder ogen gezien: er was geen mogelijkheid om ongeschonden naar het westen te komen en mensen bleven gescheiden van hun familie en vrienden. Verder stond 1968 in het teken van tal van studentenprotesten in Europa.

Belangrijk voor de DDR was echter de opstand in Praag. Het zien van de opstanden tijdens de Praagse Lente vormde wellicht een volgende trigger voor wijdverbreid protest, vooral ook onder studenten. Het is de vraag in hoeverre de ideeën van deze opstandelingen over konden waaien naar Oost-Duitsland. Om dit te onderzoeken is het ook hier gewenst om de jaren voorafgaand aan 1968 te bestuderen. Hiermee zal ook worden getracht tot een duidelijk beeld van de toestand van de bevolking te komen in 1968. Daarnaast zal ook hier het beleid van de SED worden bekeken.

Er waren dus door de jaren heen ook opstanden in Tsjecho-Slowakije, Polen en Hongarije, maar niet in de DDR. Voor dit onderzoek zal in het hoofdstuk over 1968 vooral worden gekeken naar de invloed van de Praagse Lente op de DDR bevolking. In het hoofdstuk over 1961 komen de crises in Polen en Hongarije in 1956 nog kort ter sprake in het gedeelte voorafgaand aan de bouw van de Muur. Het is allereerst van belang op te merken wat de DDR in die periode zo anders maakte dan Tsjecho-Slowakije (en omliggende Warschaupactlanden). Het is zeker, dat de DDR anders was. Net zoals in de Warschaupactlanden moest de DDR haar bevolking

“overtuigen van de kracht van de communistische idealen (...). Maar het fanatisme waarmee de SED te werk ging had alles te maken met de bijzondere positie van Oost-Duitsland. De DDR was niet alleen een frontlijnstaat, maar ook nog eens een land dat nauwelijks bestaansrecht had (...) De strijd om het socialisme was letterlijk een strijd om het bestaan!”¹¹

Zonder socialisme was de DDR nergens; in feite was het dan gewoon Duitsland. Door het socialisme zo goed mogelijk te propageren en te laten voortvloeien onder de bevolking zelf bouwde de DDR voor zichzelf een identiteit op, iets wat haar buurlanden in het oosten al van

¹¹ R. Slotboom, *Van de bouw tot de val van de Muur. Bondsrepubliek en DDR 1961-1989*(Amsterdam 1998) 64.

zichzelf hadden. De DDR had dus haar fanatisme mee. Daarnaast had het ook de eensgezindheid in haar regering mee.¹² Dit bleek een toegevoegde factor te zijn aan de stabiliteit van de DDR als geheel, iets waar het in de genoemde landen aan ontbrak. Hierdoor leek de DDR lange tijd bestand tegen invloeden van buitenaf. Deze wellicht unieke identiteit van de DDR is voor het onderzoek belangrijk om in het achterhoofd te houden, wanneer wordt gekeken naar de twee hoofdtheorieën.

Allereerst zal het jaar 1961 worden behandeld. Aan de ene kant zal er worden gekeken naar de bevolking en aan de andere kant naar de regering. Ditzelfde geldt voor 1968. In beide hoofdstukken zullen de theorie van Opp e.a. – over de tevredenheid van de bevolking – en die van Joppke – over het ontbreken aan dissidentie door de totale striktheid van het regime – kritisch worden onderzocht. Er zullen auteurs van verschillende artikelen en boeken aan bod komen; met hun standpunten zal worden getracht de twee hoofdtheorieën te toetsen. Enige aanvullende Duitse literatuur is verkregen bij het Duitsland Instituut Amsterdam. Daarnaast worden primaire bronnen ook onder de loep genomen, zoals resoluties en uitspraken van de SED, getuigenverslagen en krantenberichten. Deze zijn afkomstig van de www.germanhistorydocs.ghi-dc.org. Elk hoofdstuk zal eindigen met een deelconclusie voor het betreffende jaar. Met de eindconclusie zal voor beide jaartallen naar voren komen in hoeverre er een opstand plaats had kunnen vinden in de DDR op basis van de toestand van de bevolking en de al dan niet strenge repressie. Ook zal dan uit het onderzoek blijken welke van de twee crisisjaren vatbaarder was geweest voor een opstand.

¹² C. Ross, *The East German Dictatorship. Problems and perspectives in the interpretation of the GDR* (London 2002) 98.

1961

Om een beter begrip te krijgen van waarom er geen significante opstand was in 1961, is het interessant om de voorgaande jaren, vanaf 1953, kort te bespreken, om te kijken wat de bodem legde voor de toestand in 1961. Er hebben namelijk gebeurtenissen plaatsgevonden in de aanloop van 1961, die mogelijk hebben bijgedragen aan het feit dat er toen geen belangrijke opstand was. In deze terugblik wordt de focus vooral gelegd op de opstand in 1953 en de onrust in 1956.

In de jaren '50 was er, ondanks het feit dat men nog vrij kon vluchten naar West-Berlijn en de BRD, veel meer sprake van oppositie dan in de jaren '60. Allereerst was daar de grote opstand van Berlijnse arbeiders op 17 juni 1953 – de laatste echte opstand tot de val van de Muur in 1989. Deze opstand werd echter brutaal neergeslagen door de SED met hulp van de Sovjet-Unie. In een verklaring legitimeert de SED deze gewelddadige actie:

“The unrest that ensued is the work of *agents provocateurs* and fascist agents of foreign powers and their accomplices from German capitalist monopolies. These forces are dissatisfied with the democratic power in the German Democratic Republic, which is organizing improvements in the situation of the population”.¹³

De SED was hier al bezig met de waarheid te verdraaien en het ‘fascistische imperialistische Westen’ tot boosdoener te bestempelen – iets wat in de jaren '60 ook veelvuldig zou gebeuren. 1956 vormde na 1953 een tweede crisispunt: de destalinisatie in de Sovjet-Unie, onrust in Polen en de opstand in Hongarije deden de ‘ideologische pijlers van de SED schudden’.¹⁴ Dit beweert Thomas Ammer, een Duits historicus en voormalig DDR-opponent. Volgens hem was er, ook na het harde neerslaan van de opstand van '53, in de jaren '50 nog genoeg protest in de DDR. Dit werd echter ook grotendeels vergemakkelijkt door ondersteunende instanties uit West-Berlijn:

“Verschiedene Organisationen in Westberlin – insbesondere die Ostbüros von SPD, CDU und FDP, der RIAS und die Kampfgruppe gegen Unmenschlichkeit (KgU) – unterstützen bis Ende

¹³ Via germanhistorydocs.ghi-dc.org: Statement by the Government of the GDR (June 17, 1953), *Neues Deutschland* (June 18, 1953).

¹⁴ Via het Duitsland Instituut Amsterdam (DIA): T. Ammer, ‘Opposition und Widerstand – Von den Anfängen bis zum Mauerbau 1961’, in: Hans-Joachim Veen, *Lexikon Opposition und Widerstand in der SED-Diktatur* (Berlin, München zj) 20.

der fünfziger Jahre den Widerstand in der DDR moralisch und zum Teil auch materiell, waren jedoch nie, wie die DDR-Propaganda glauben machen wollte, Auslöser des Widerstands“.¹⁵

Ammer laat hier ook weer de verdraaiing van de waarheid zien, want op geen enkele manier was het Westen de “Auslöser” – oftewel : de verantwoordelijke - voor de opstand van 1953. Ondanks de repressie van de opstand had deze, volgens Ammer, korte tijd een toename van oppositie tot gevolg, ook binnen de eigen partij.¹⁶ Vanaf 1956 begon deze weerstand echter af te nemen, omdat de Sovjetmacht militair nu veel sterker aanwezig was.¹⁷ Hiermee ging ook een afnemende ondersteuning voor protest vanuit West-Berlijn gepaard. Dit kwam mede doordat Ulbricht in 1956 de angst voor een opstand meer dan ooit voelde. Volgens Johanna Granville, docente aan het Hoover Instituut op de universiteit van Stanford, was Ulbricht zo bang geworden van de woede van de bevolking en de roep om het regering af te zetten, dat hij in 1956 nog veel hardhandiger van plan was te handelen.¹⁸ In haar artikel komt Ernst Wollweber, de toenmalige minister van Staatsveiligheid, ter sprake over de harde maatregelen:

“Ernst Wollweber (...) remarked that whenever the GDR's security was discussed, Ulbricht 'had the shock of 17 June still in his bones'. He was particularly haunted by the possibility of a reformist like the Polish leader Gomulka arising in the GDR. As Wollweber expressed it, 'Gomulka was to Ulbricht what a red rag is to a bull.' (...) He eliminated the possibility of a new uprising in 1956 in an almost Stalinesque manner. Disgruntled workers? Arrest the ringleaders. Restless students? Beat them up. Outspoken intellectuals? Lock them up. Faction leaders in the party? Expel them from the Politburo. When the revolution broke out in Hungary, the Ulbricht regime took extra precautions, sending in armed battle groups (Kampfgruppen) to suppress student demonstrations at Humboldt University in East Berlin (...).”¹⁹

De SED bleef de harde lijn doorvoeren en daarnaast bleef het ook de legitimatie van de acties verkondigen. In een artikel uit *Neues Deutschland* wordt er door de partij het antwoord gegeven waarom er geen oppositie is in de DDR. Het artikel is een legitimatie van het socialisme, waarin de partij zegt dat oppositionele partijen en groepen in de kapitalistische

¹⁵ Ibidem, 21.

¹⁶ Ibidem, 23.

¹⁷ Idem.

¹⁸ J. Granville, 'Ulbricht in October 1956: Survival of the Spitzbart during Destalinization', *Journal of Contemporary History* 41 (2006) 477-502, 478-480.

¹⁹ Ibidem, 486-487.

landen juist voor onrust zorgen. De DDR daarentegen is stabiel door haar eensgezindheid en daardoor per definitie democratisch, want alle ‘oorlogscriminelen, monopolisten en edelmannen’ waren ‘weggestript’.²⁰

“The army, police, and judiciary – the state’s means of power – are instruments of the workers. There is no conflict between the policy of our government and the interests of the entire population”.²¹

Met de steeds hardere repressie en de afnemende mate van steun uit het Westen, bleef er voor de ontevreden bevolking weinig meer over dan vluchten, tot 1961. De bouw van de Muur had, volgens Ammer, dan wel korte spontane protesten tot gevolg, maar de algehele oppositie zou daarna afnemen en in haar inhoud en methode andere vormen aannemen.²²

De bouw van de muur die Oost- en West-Berlijn 26 jaar lang van elkaar zou scheiden vond plaats op 13 Augustus 1961. Het was een gedisciplineerde operatie, soldaten stonden paraat om ook maar het kleinste beetje protest tegen te gaan:

“The West Berliners stand on one side of the barbed wire and the East Berliners and people living outside the city limits on the other, all of them stunned by events. The bystanders on the eastern side are held in check with machine guns by Combat Groups and People’s Police; anyone who protests is arrested”.²³

De bevolking werd dus al tijdens de bouw zelf strikt onder de duim gehouden. Hertle geeft met reacties van omstanders aan dat de overheersende emotie op het moment ongeloof en depressie was, niet direct woede. Zo reageerde een Oost-Berlijnse dokter: “On August 13 I saw tears in the eyes of men whom I had never seen cry before. The blow was hard and terrible. The reaction was not the awakening of any immediate will to resist, but sheer depression”.²⁴ Ook een bakstenenlegger zelf uitte zijn droefheid: “(...)we began to lay bricks

²⁰ Via germanhistorydocs.ghi-dc.org: “Warum gibt es in der DDR keine Opposition?” [“Why is there no Opposition in the GDR?”] *Neues Deutschland* (May 17, 1957), p. 3.

²¹ Idem

²² Ammer, ‘Opposition und Widerstand’, 22.

²³ H.H. Hertle, *The Berlin Wall. Monument of the Cold War* (Berlijn 2008) 34.

²⁴ Idem.

under supervision. It was all so confusing. We had the feeling that we were contributing to not being able to see our own relatives. And that was depressing and painful”.²⁵ Teleurstelling, verwarring en hopeloosheid waren er dus ten overvloede tijdens de bouw van de Muur. Er waren echter ook ontsnappingspogingen en zelfs bombardementen gericht op de Muur. Op 24 augustus werd de eerste persoon, die probeerde te ontsnappen, al doodgeschoten.²⁶ Zo ging dat met veel andere mensen die poogden te ontsnappen of die zelfs kritiek hadden op de bouw van de Muur: “Up to the end of 1961, thousands of people are arrested for critical remarks and protests against the building of the Wall”.²⁷ Overvolle gevangenissen waren het gevolg. Iemand die zijn mening uitte kon ook rekenen op een fikse gevangenisstraf, dat blijkt uit deze reactie van een Oost-Duitser: “The overall opinion was that the Wall was not right. It would only deepen the rift in Germany further. And I said, if that happens Germany will never be unified again. Those few words cost me 6 months in prison. And I was treated like a dangerous criminal”.²⁸ Echter, tot verder protest, ondanks de arrestaties die plaatsvonden en ontsnappers die werden neergeschoten, kwam het niet: “Open protest becomes more rare and silence the rule. Resignation spreads”.²⁹ Het leek er dus op dat in ieder geval in de directe periode na de bouw van de Muur de repressie al te zwaar was om een grootscheepse opstand tot stand te brengen. Ook wanneer bleek dat West-Berlijners tot 1963 niet Oost-Berlijn konden bezoeken³⁰ en weer niet in de periode 1966 tot 1972.³¹

Dit lijkt nu alsof alles maar oogluikend werd toegelaten, maar er was in die tijd zelf al kritiek op de Berlijnse Muur wat betreft de naleving van de mensenrechten. De Internationale Commissie van Juristen in Geneve heeft een document uitgebracht in 1962, waarin puur wordt gekeken naar naleving van mensenrechten en de wetgeving van de DDR. Ze beginnen al met te stellen dat, alleen al het feit dat er een Muur is gebouwd die mensen ervan weerhoudt vrijheid op te zoeken, een mensenrechtenschending is.³² Al de dag voor de bouw van de Muur werden burgers volgens de juristen tegengehouden om naar het Westen te reizen.³³

²⁵ Ibidem, 41.

²⁶ Ibidem, 44.

²⁷ Ibidem, 53.

²⁸ Idem.

²⁹ Idem.

³⁰ Ibidem, 38.

³¹ Ibidem, 86.

³² International Commission of Jurists Geneva, *The Berlin Wall. A Defiance of Human Rights* (Geneva 1962) 5.

³³ Ibidem, 29.

Hoewel deze juristen niet politiek konden handelen, hebben ze hiermee wel de DDR aangesproken op hun schending van de mensenrechten met betrekking tot de Muur. Het onrecht van de Muur werd dus erkend, niet alleen door dit voorbeeld van de Internationale Commissie van Juristen, maar ook door Westerse politici, zoals President John F. Kennedy en Willy Brandt. Ook Konrad Adenauer geeft in een toespraak zijn afkeuren van de bouw van de Muur aan.³⁴ Bovendien stelt hij in deze speech de ontevredenheid van de bevolking vast:

“The Federal Government has reliable evidence that, despite sixteen years of a reign of terror by Communist functionaries in the Soviet-occupied zone, more than 90 percent of the Germans living there reject the regime that oppresses them, despise the slave state that was forcibly imposed on them, and have no more ardent wish than to be united with the Germans who live in freedom”.³⁵

Het kon echter niet tot een actie van buitenaf komen, want de status-quo tussen de VS en de Sovjet Unie moest worden behouden. Hoe kan het dan dat, ondanks deze erkenning dat de Muur ‘niet juist’ was, mensen toch niet tot een groter protest kwamen over het onrecht dat de Muur hen aandeed? Het antwoord is wellicht te vinden in het opvoedkundige karakter wat de DDR had gekregen.

Zo stelt Jan Palmowski in zijn artikel bijvoorbeeld dat al vóór de bouw van de Muur, de DDR er zoveel mogelijk aan deed om juist een identiteit te creëren om zo burgers ervan te overtuigen dat het leven als een goede socialist in de DDR bevredigend was:

“After 1955, regional traditions were encouraged as adding to the GDR’s diversity, and this was particularly important, of course, in a small country from which it was hard to travel before 1961 and which restricted foreign travel even more afterwards. At the same time, before 1961 the GDR was also an unstable and heterogeneous society and had the repercussions of this lasted for some time after 1961, if they were overcome at all. For this reason, identifications had to be created and emphasized that were inclusive of all, and which

³⁴ Via germanhistorydocs.ghi-dc.org: Konrad Adenauer, Bundestag Speech of August 18, 1961, *Deutsche Bundestagsprotokolle*, 3. Wahlperiode, 167, pp. 9769-72.

³⁵ Idem.

helped to stabilize and root the population in the locality, especially if they were not native to the area”.³⁶

Het regime deed er dus veel aan om de bevolking bijeen – en misschien tam? - te houden.

Er werden ook maatregelen genomen om de Oost-Duitse jongeren in toom te houden in het crisisjaar 1961. Dit bleek nodig te zijn, want volgens Ehrhart Neubert, een Duits theoloog en DDR-opponent, was de jeugd de groep, die het meeste zorgde voor onrust : „Bezeichnenderweise waren es vor allem Jugendliche, die am heftigsten protestierten“.³⁷ De jeugd was sowieso een belangrijk punt van de legitimatie van het socialisme in de DDR en daarmee ook een onderdeel van de Oost-Duitse identiteitsvorming . Ulbricht zijn voornaamste doel was een nieuwe socialistische generatie op te voeden en de bouw van de Muur zou daar als een goed startpunt kunnen worden beschouwd voor deze nieuwe DDR. Er werd veel geïnvesteerd in het onderwijs, waarin al in de vroegste leerjaren werd geleerd een goed DDR burger te zijn en ontstond er na de bouw van de Muur een transformatie van de DDR:

“(…)de moeizame start van de nieuwe republiek had ook duidelijk gemaakt dat de socialistische maatschappij alleen kon worden opgebouwd met medewerking van het volk. Dat zou veel tijd kosten. Naar goed marxistisch-leninistisch gebruik concludeerde Ulbricht dat het volk nog niet klaar was voor de partij. De oudere generatie was eigenlijk al verloren. De meeste DDR-burgers waren opgegroeid met christelijke normen en waarden en konden zich daar maar moeilijk van losmaken. Hun gedrag kon in het gunstigste geval worden bijgesteld. Daarom stortte de partij zich volledig op de jeugd. Die zou immers groeien in een socialistische maatschappij en uiteindelijk de nieuwe mens voortbrengen”.³⁸

Verder was er in het kader van opvoeding en onderhouding van de jongeren de Freie Deutsche Jugend, een ‘democratische’ jeugdorganisatie onder communistische controle, die als doel had de Oost-Duitse jeugd bij elkaar te brengen en ze de geest van het socialisme bij te brengen: “On 7 March 1946, the Soviet Military Administration in Germany (SMAD) authorized the founding of the FDJ as a ‘non-partisan, united and democratic youth

³⁶ J. Palmowski, ‘Regional Identities and the Limits of Democratic Centralism in the GDR’, *Journal of Contemporary History* 41 (2006) 512-13.

³⁷ Via het DIA: Ehrhart Neubert, *Geschichte der Opposition in der DDR 1949-1989* (Bonn 1997) 136.

³⁸ Slotboom, *Van de Bouw tot de Val van de Muur*, 63.

organization”³⁹ In het boek worden enkele ‘crisismomenten’ van de FDJ behandeld, waaronder ook de bouw van de Muur in 1961. Het hoofddoel was eigenlijk om de jeugd van de DDR aan de ene kant een goede les te leren en aan de andere kant bezig te houden met onder andere speciale aanbiedingen:

“In extreme cases, in August 1961(...), the FDJ leadership even supported sending a small number of particularly troublesome youths to ‘work camps’ for socialist re-education. More accommodating tactics (...) included toning down the party propaganda in FDJ resolutions, organizing a wider range of ‘fun’ (that is to say, non-political) events for the young, and even trying to satisfy youth demands for modern, Western-dominated music”⁴⁰

De FDJ had, net zoals de SED zelf, geleerd van 1953 en was beter voorbereid op dergelijke crisissituaties. Echter, ondanks dat volgens Neubert de jeugd de prominente groep van het protest was, leek het er ook op dat de meerderheid van de jongeren zelf niet de behoefte voelde om te rebelleren na de bouw van de Muur:

“(..) youth unrest after 13 August – however extensive and varied it was – had limited methods and aims. As in previous crisis situations, protest was invariably localized and fragmented. There was neither the means nor in many cases the desire among the youth to organize anything on a scale that went beyond their immediate work or study environment. What might be termed ‘constructive’ or ‘active’ means of protest (such as disturbing anti-regime literature or organizing ‘underground’ groups opposed to the SED) were conspicuous by their absence among young East Germans in 1961. (..) Possible outlets for co-ordinated protest on a broader scale simply did not exist. The SED regime, aided immeasurably by the improved efficiency of its security forces (..) since 1953, was for the most part able to deal with the many incidents of youth unrest in situ and thus helped to prevent any chance of a single protest triggering something much larger”⁴¹

Over het algemeen gezien lijkt het er dus op dat enige dissidentie was onder jongeren maar niet dusdanig veel dat het kon zorgen voor een grote opstand. Bovendien was de onvrede die er was erg gefragmenteerd, en leken de meeste jongeren zich vooral bezig te houden met hun studie en hun eigen vrije tijd.

³⁹ A. McDougall, *Youth Politics in East Germany. The Free German Youth Movement 1946-1968* (Oxford 2004) 16.

⁴⁰ Ibidem, 237.

⁴¹ Ibidem, 149.

Jongeren en studenten werden dus redelijk stil gehouden onder meer door het schoolse regime van de DDR en de aanbiedingen van de FDJ. Studiebeurzen en vakantietrips bleken hier een eenduidige “voice” te ondermijnen. Ook een pro-DDR stance kwam goed van pas als jonge mensen aan werk wilden komen. De werkgelegenheid bleek groter, omdat een groot deel van de elite vóór 1961 naar de BRD was gevlucht:

“Due to both the purges of older elites as well as the westward population drain before 1961, the 1950s and early 1960s witnessed unprecedented opportunities for upward mobility for those with the ‘correct’ political sensibilities or nominally ‘working-class’ backgrounds. A large portion of this ‘Aufbaugeneration’ owed its social position to the socialist state and many understandably developed a certain identification with it”.⁴²

Hoewel hieruit blijkt dat er werkgelegenheid was, was de economische situatie niet op zijn best in 1961. Eind jaren '50 werden er nieuwe plannen doorgevoerd die desastreus bleken te zijn voor een groot deel van de bevolking: “(...) productivity and living standards slumped as a result of the final collectivization of agriculture in 1960 and increasing number of refugees to the West(...)”.⁴³ Mary Fulbrook, professor Duitse Geschiedenis aan de University College Londen, beaamt dit: na het zuiveren van de SED na 1956 – alleen de hoogst toegewijde communisten bleven over – werden instituties van de staat verder onder partijcontrole gebracht. De economische hervormingen die daarmee gepaard gingen bleken geen goed effect te hebben: de centrale planning en de focus op zware industrie waren inefficiënt, terwijl de collectivisatie van de landbouw in 1959 en 1960 zorgde voor een grote onvrede onder de boerenbevolking.⁴⁴ Deze economische onvrede was in 1961 nog niet volledig van de baan; de SED zou immers pas in 1963 met hun economische hervormingen beginnen, die, zoals verderop in de thesis naar voren zal komen, daadwerkelijk een economische vooruitgang zouden gaan betekenen. De economische onvrede in combinatie met de onvrede en teleurstelling over de bouw van de Muur, hadden een mogelijk groter protest tot gevolg kunnen hebben.

De droefheid die overheerste over de bouw van de Muur maakte daarna echter dus niet plaats voor verzet. Dat was ook niet mogelijk geweest: “Kort na de bouw van de Muur trad de partij hard op om mogelijke onvrede de kop in te drukken. In bedrijven werden lastige

⁴² Ross, *The East German Dictatorship*, 67.

⁴³ Ross, *The East German Dictatorship*, 71.

⁴⁴ M. Fulbrook, *Studies in European History: The Two Germanies, 1945-1990. Problems of interpretation* (London 1992) 18.

‘arbeidsschuwe’ werknemers opgepakt”.⁴⁵ Ondanks de strenge en goed voorbereide aanpak van mogelijk protest, geeft Ehrhart Neubert aan dat men zeker niet dom was: “Keiner, nicht einmal die Genossen, glaubte der Propaganda, dass dem Faschismus nun ein Damm entgegengesetzt worden sei”.⁴⁶ Dit kan worden gezien als een reactie op de verkondiging die de SED deed, waarmee ze de Muur rechtvaardigen als het tegenhouden van ‘gevaarlijke militaristen uit het West-Duitsland’.⁴⁷ In deze resolutie wordt de BRD als buitengewoon gevaarlijk beschreven voor het socialistische volk en de Muur gerechtvaardigd als de enige manier om de veiligheid van de DDR-bevolking te garanderen.⁴⁸ Wellicht heeft de SED met deze uitspraken het merendeel van bevolking overtuigd.

Een deel van de oorzaak dat er geen onrust was, zal waarschijnlijk ook hebben gelegen aan de strikte geheimhouding van de bouw van de Muur : deze was in de nacht gebouwd en toen de Berlijners ’s ochtends wakker werden, was de blokkade al voltooid. Ook de gedisciplineerde en precies geplande repressie nadat de Muur die ochtend was zorgde ervoor dat onrust minimaal bleef . Deze repressie maakte het volk over het algemeen dus toch te bang om als collectief iets te proberen. De SED zorgde er daarnaast nog eens voor, dat enige sporen van dissidentie op tijd werden opgespoord en tegen werden gehouden. Deze voorzorgsmaatregelen en repressie waren dus al sinds de jaren ’50 aanwezig en zijn wellicht al sinds die tijd een gewenning geworden bij de burgers. Een andere factor heeft waarschijnlijk ook bijgedragen aan de terughoudendheid van de bevolking in 1961: de Muur zelf. Zoals eerder gezegd was de steun van groepen uit West-Berlijn voor de oppositie redelijk belangrijk. Toen deze vanaf 1956 steeds meer en meer wegviel, gecombineerd met de voorzorgsrepressie van de DDR, werd mogelijk protest al vanaf twee kanten ondermijnd. De aanloopperiode vanaf 1953 is dus een belangrijk onderdeel in het begrijpen van waarom er geen grote opstand plaatsvond in 1961 na de bouw van de Muur.

Over het algemeen genomen waren er dus een paar factoren die, in combinatie met elkaar, een opstand in de weg zaten. Allereerst was daar het opvoedkundige karakter van de SED. Samen met de FDJ werden jongeren – de bevolkingsgroep die het meeste neigde om een groot protest uit te voeren – goed in de gaten gehouden en tegelijkertijd onderwezen, onderhouden en

⁴⁵ Slotboom, *Van de Bouw tot de Val van de Muur*, 63.

⁴⁶ Via het DIA: Ehrhart Neubert, *Geschichte der Opposition*, 136.

⁴⁷ Via germanhistorydocs.ghi-dc.org: “Beschluss des Ministerrates der Deutschen Demokratischen Republik” [“Resolution of the Council of Ministers of the German Democratic Republic”], *Neues Deutschland*, August 13, 1961.

⁴⁸ Idem.

opgevoed. Het ging erom een goed socialistisch burger te zijn en zich daarbij tegen het imperialistische, fascistische Westen te keren. Deze boodschap werd uitermate vaak en breed uitgedragen aan de gehele DDR bevolking - wellicht dus in zo een grote mate, dat een deel het ook ging geloven. Nu bleek er, ondanks dit alles, alsnog sprake te zijn van korte spontane opstanden. Hierbij komt de tweede en waarschijnlijk ook belangrijkste factor die een opstand in de weg stond in beeld: de keiharde en goed voorbereide repressie. De SED had in de jaren '50 geleerd om opstanden voor te zijn en keihard te onderdrukken als deze dreigden te escaleren. Naast deze twee factoren was het ontbreken van ondersteuning voor een mogelijk opstand ook verdwenen. Dit gebeurde voorheen nog met morele (en materiële) ondersteuning van West-Duitse instanties. Een mogelijk punt van onrust was de economische situatie in 1961: deze was, na inefficiënte maatregelen eind jaren '50, niet optimaal. Met deze slechte economische toestand was er dus ook sprake van onvrede – een andere mogelijke trigger voor protest. Hoe vallen de theorieën van Christian Joppke en Karl Dieter Opp e.a. te toetsen aan deze factoren? Er waren dus, in tegenstelling tot wat Joppke beweert, wel degelijk sporen van dissidentie aanwezig. De tevredenheid van de bevolking, zoals Opp e.a. aantonen als factor om niet tot opstand te komen, was er echter niet helemaal: de teleurstelling en het ongelooft spreekt voor zich en de economische situatie was ook niet ideaal. Het belangrijkste argument in 1961 waardoor er geen opstand kon ontstaan was de harde repressie. In dat opzicht sluit de visie van Joppke alsnog het meeste aan: ondanks dat Joppke beweert dat er alleen plaats kan zijn voor revisionisten, stelt hij dat dit komt door de keiharde repressie. Het blijkt dat repressie hier zwaarder heeft gewogen dan alle andere factoren; zwaarder dan de ontevredenheid over de economie en over de bouw van de Muur.

1961 was een jaar waarin veel werd vastgesteld: De DDR zou een nieuwe start maken en hier was absoluut geen ruimte voor dissidentie. Aan de ene kant was het regime al bezig de jeugd te leren een goed socialistisch burger te worden. Aan de andere kant was het regime wel degelijk hardhandig, omdat het begin werd ingeluid van een nieuwe werkelijkheid. De bouw van de Muur werd dus schoorvoetend geaccepteerd door de bevolking van de DDR. Hier blijkt dat de harde lijn toch effectief genoeg was en de bevolking (nog) niet klaar was om zich gezamenlijk uit te spreken over hun onvrede; het risico om gearresteerd te worden en daarmee een baan of studie te verliezen, was nog te groot voor velen.

1968

Voor een goed begrip van de casus 1968 is het belangrijk om de tussenliggende jaren, tussen de bouw van de Muur en de Praagse Lente kort te behandelen. De belangrijkste ontwikkeling die zich voltrok was het Nieuwe Economische Systeem, dat werd geïntroduceerd in 1963. Andrew Evans noemt deze serie van hervormingen dan ook een transitie tussen deze twee perioden en erop gericht om het economisch herstel van de staat te garanderen.⁴⁹ Dit door Ulbricht geïntroduceerde systeem moest er dus voor zorgen dat de DDR economisch en socialistisch sterk zou worden. Dit ging gepaard met een meer materialistische en liberale koers, waarin de markt deels werd geïmiteerd en de economie dynamischer moest maken. Cultureel en sociaal was er ook sprake van bepaalde herzieningen:

“ The role of material incentives was increased in a way that significantly altered the central planning system. The cultural sphere, meanwhile, was dominated in the early 1960s by two phenomena: the ‘Bitterfelder Weg’ campaign, which set out to overcome the separation between literature and real life by encouraging writers to spend time in the factories, and a period of liberalisation that was designed to win the loyalties of a younger generation. The more liberal approach suggested a less dogmatic attitude to youth trends in music and literature”.⁵⁰

In de aanloop van 1968 leek het er op dat het SED regime iets toleranter werd tegenover jongeren en hun levensstijl, dan in 1961 het geval was. Mary Fulbrook beaamt dit. Ze spreekt over de paradox van een meer ontspannende fase in de DDR in het decennium na de bouw van de Muur: “(...) the building of the Berlin Wall and the ensuing effective ‘house arrest’ of the whole of its population paradoxally inaugurated a somewhat easier phase as far as domestic policies were concerned”.⁵¹

De regeringspartij had echter ook voor ogen dat de DDR een meer verenigd, echt socialistisch land zou worden met het NES. Omdat het economische plan met haar simulatie van marktwerking niet helemaal overeenstemde met de leidraad van de partij - namelijk de socialistische idealen - moest de economische hervorming gepaard gaan met een legitimatie van de socialistische ideologie en een socialistische gemeenschap:

⁴⁹ A. Evans, ‘The last gasp of socialism. Economics and culture in 1960s East Germany’, *German Life and Letters*, 63 (2010) 331.

⁵⁰ Ibidem, 332.

⁵¹ M. Fulbrook, *The Two Germanies, 1945-1990*, 19-20.

“The moral, political, even emotional, unity of the GDR populace that is posited (...) arguably represents the origins of the ‘sozialistische Menschengemeinschaft’, an idea that would become part of the official ideology in 1967. In this sense, the NÖS era can be said to have given rise not only to the expectation that the GDR’s economic problems would finally be overcome, but also that the SED would achieve an ideological and cultural hegemony over the GDR populace”.⁵²

Evans kaart daarbij aan, dat de bevolking redelijk vrij was in haar doen en laten: binnen de constructie van de socialistische bewustwording onder de Oost-Duitsers, konden mensen enigszins met elkaar discussiëren en praten over allerlei zaken. Ontplooiing was belangrijk, maar dan wel als socialist.⁵³ Naast Evans en Fulbrook vindt Corey Ross de periode van hervormingen van midden jaren ’60 afsteken tegen het repressieve begin van het decennium:

“This decade of upheaval was then followed by the somewhat quieter ‘path to developed socialist society’ from 1961 to roughly the end of the 1960s, the era of Walter Ulbricht’s economic experimentation and rising living standards in the shadow of the Wall”.⁵⁴

Relatieve economische voorspoed samengaand met het creëren van een socialistisch bewustzijn in het midden van de jaren ’60 had wellicht dus een bodem gelegd in de gedachtegang van de bevolking in 1968. Ross zegt het volgende: “(..) as the political system stabilized and the economy began to improve noticeably in the 1960s, oppositional efforts also seemed less likely to gain broad popular support from material discontent”.⁵⁵ Belangrijk was ook dat de arbeidersklasse – oftewel, het gros van de bevolking – weinig tot geen reden zou moeten hebben om te protesteren: “(..) the Construction of the economy was combined with a cultural project of modernisation, in which the Party tried to construct socialist consciousness in the minds of the working class”.⁵⁶ Het is goed mogelijk dat deze combinatie van economische voorspoed en socialistische bewustwording bij de arbeidersklasse in de loop van de jaren ’60 ervoor heeft gezorgd dat in ieder geval een groot deel van de bevolking het niet nodig vond om in opstand te komen in 1968. Ideologie en cultuur waren zeer belangrijk om de socialistische weg van de DDR te legitimeren, omdat werkomstandigheden niet altijd

⁵² Ibidem, 342.

⁵³ Ibidem, 365.

⁵⁴ C. Ross, *The East German Dictatorship*, 7.

⁵⁵ Ibidem, 114.

⁵⁶ A. Evans, ‘The last gasp of socialism.’, 333-34.

even soepel waren. Er moest namelijk in grote mate worden geproduceerd, volgens de nieuwe norm van het NES.⁵⁷

De hervormingen waren volgens Ulbricht zijn ultieme streven om een zo goed mogelijke ontwikkeling te creëren; beter dan ooit in een Westerse samenleving zou kunnen. Hij wilde de persoonlijke en sociale belangen harmoniseren.⁵⁸

Liberalisatie moest aan de andere kant ook, wilde de SED de burgers te vriend houden. Zo stelt Jarausch bijvoorbeeld dat Ulbricht had geleerd van vroegere fouten:

“The leadership around Ulbricht had “learned” from these lessons and tried another path in the 1960s. They wanted to address deficiencies within the system with a “reform from above”, while continuing to “move forward” without a potentially threatening discussion of past mistakes. At the centre of their plans was the creation of an effective and functional economic system, which they could not initiate without first carrying out limited policies of liberalization and broadening participation”.⁵⁹

Deze ‘lessons learned’ golden ook voor de Vrije Duitse Jeugd (FDJ):

“In many respects the youth organization was in a stronger position in the late sixties than it had been during the early fifties. (...) The FDJ was far better prepared for crisis situations – witness the stark contrast between the disarray of June 1953 and the successful mobilization of ‘positive’ forces in August 1968.(...) Moreover, after the defeat in 1965 of Ulbricht’s plans to modernize youth policy and restructure the FDJ, the youth’s organization’s position as the party’s ‘helper and fighting reserve’ (...) seemed to be established irrevocably, lending it an air of ideological and organizational stability that had previously been lacking”.⁶⁰

Hoewel de FDJ wellicht machtiger was in de tweede helft van de jaren ’60, dan eind jaren ’50 en tijdens de bouw van de muur, kon ze de jeugd niet helemaal overtuigen. Er waren jongeren, die de autoritaire claim van macht van de FDJ en haar rol in de politieke vervolging van jonge non-comformisten – zoals de ‘Beat fans’ in 1965 - zeker afkeurden en hier zelfs actief tegenstander van waren.⁶¹ Er waren echter ook jongeren, die de FDJ goed gezind waren en steunden: “in some cases because of their political convictions but in other cases because it offered otherwise unavailable opportunities for travel, holidays, and other group activities

⁵⁷ Idem.

⁵⁸ K.H. Jarausch, *Dictatorship as experience. Towards a socio-cultural history of the GDR* (New York 1999) 327.

⁵⁹ Ibidem, 336.

⁶⁰ A. McDougall, *Youth Politics in East Germany*, 234.

⁶¹ Ibidem, 234-35.

with like-minded peers”.⁶² Het grote merendeel stond midden jaren '60 alsnog onverschillig tegenover de FDJ; ze zagen het als een noodzakelijk kwaad dat ze nodig hadden om verder te komen in hun opleiding en carrière.

Hoewel in 1967 de Beatmuziek schijnbaar werd verboden, was de ‘westerse decadentie’ onder jongeren alsnog terug te zien. Zo stelt Stefan Wolle:

“Er diagnostizierte bei einem Teil der Studenten eine ‘dekadente moralische-ethische Einstellung’. Dies signalierte in der Sprache der Stasi den Einfluss der neuen antiautoritären Lebenskultur des Westens. Äußerlich bezog sich diese Rubrizierung auf lange Haare, die grünen Parkas und verwaschenen Jeans der amerikanischen Hippies“.⁶³

In 1965 echter, ondervond de SED dat de tolerantie iets te ver doorgevoerd was. De lijnen moesten weer worden aangetrokken. In een rapport naar het Centrale Comité stelt Erich Honecker – toenmalig secretaris van veiligheidszaken – onder andere het volgende:

“If we want to keep increasing labor productivity and, by extension, living standards, which is something that all citizens of the GDR have an interest in, then one cannot spread nihilistic, despondent, and morally subversive philosophies in literature, film, theater, television, and periodicals”.⁶⁴

Ondanks verboden en restricties hadden Oost-Duitse studenten blijkbaar toch veel Westerse gewoonten en denkwijzen opgepakt. De staat kon dus wel dingen verbieden, jongeren pikten het toch op van elders.

In hoeverre bood dit redelijk stabiele pad richting 1968 een bodem voor mogelijke protesten tijdens de Praagse Lente? Was de bevolking hier dusdanig tevreden, dat het protest niet nodig achtte? En ging het SED regime ook hier weer de uiterst repressieve kant op, zodat elke mogelijke vorm van verzet de kiem in werd gesmoord?

Het blijkt dat er in 1968 wel degelijk protest was en dat dit ook wel een ‘verzuimde revolutie’ wordt genoemd.

⁶² Idem.

⁶³ S. Wolle, ‘Die Versäumte Revolte. Die DDR und das Jahr 1968’, *Das Parlament; Aus Politik und Zeitgeschichte* 22-23 (2001) 41.

⁶⁴ Via germanhistorydocs.ghi-dc.org: Erich Honecker, Report to the Central Committee of the SED, in *Neues Deutschland*, December 16, 1965.

Al een hele tijd was Praag voor de Oost-Duitse bevolking een soort vluchthaven: het had een rijke historische cultuur, verschillende soorten films zien in bioscopen was er mogelijk en vrienden ontmoetten elkaar op grote schaal. Veelal kwam in Praag ook sterk een westerse sfeer naar voren: Oost-Duitsers konden hier van die sfeer proeven door met Westerse vrienden te praten en Westerse kranten te lezen. Het kwam tot contacten tussen jongeren, studenten, kunstenaars en ook kerkgezinden. Doordat Tsjecho-Slowakije zo een vrijer, meer westers gedachtegoed over het socialisme uitdroeg, versterkte dat bij een deel van de DDR-burgers de hoop op een mogelijke re-oriëntatie van het socialisme in eigen land. In 1968 werden er in Praag leuzen verspreid over dat individuele vrijheid en een garantie van de mensenrechten ook in het socialisme mogelijk moest zijn: een “Sozialismus mit menschlichen Antlitz”, oftewel een socialisme met een menselijker gezicht. “Im Laufe des Frühjahrs und Sommers 1968 wurden die Diskussionen unter Studenten und Intellektuellen immer offener geführt“.⁶⁵

Dus voordat de Praagse Lente al daadwerkelijk begon in 1968, was er al sprake van een zekere band tussen bepaalde Oost-Duitsers met Praag en haar gedachtegoed.

Waar het protest in 1968 allereerst tot uiting kwam was bij het stemmen over de nieuwe grondwet in maart. Er werd al in de aanloop van het stemmen kritiek geuit door studenten: “openly expressed skepticism about SED propaganda still survived among a wide range of young people in the GDR of the late sixties”.⁶⁶ Deze kritiek vond echter geen steun in de vorm van daadwerkelijk protest. Sommigen zagen de nieuwe grondwet als ‘ondemocratisch’ en als een middel om de Duitse deling te cementeren, terwijl anderen het invoeren van de grondwet beschouwden als iets om de aandacht weg te houden van de ontwikkelingen in Tsjecho-Slowakije.⁶⁷ Hoe het ook zij, tijdens de verkiezingen vonden er onder studenten “minor acts of rebellion” plaats in de vorm van tegenstemmen.⁶⁸

Toen de situatie in Tsjecho-Slowakije steeds nijpender werd, en er een steeds grotere roep kwam om hervormingen in dat land, zag de SED al onrust aankomen:

“Events in Czechoslovakia alarmed the SED leadership for two main reasons. First, a possible rapprochement between a ‘democratized’ CSSR and West Germany threatened the GDR’s

⁶⁵ E. Neubert, *Geschichte in der Opposition*, 163.

⁶⁶ A. McDougall, *Youth Politics in East Germany*, 210.

⁶⁷ Idem.

⁶⁸ Ibidem, 212.

own tightly-controlled border arrangements, as East Germans might consequently be able to flee to the West via Czechoslovakia. Secondly, there was a grave risk that the dangerous ideas of the Prague Spring might cause unrest among the East German population”.⁶⁹

Niet alleen had de SED dus angst voor overwaaiende ideeën vanuit Praag; het ging ook om een mogelijke toenadering tussen Tsjecho-Slowakije en West-Duitsland. De SED probeerde nog, voordat de Sovjet-Unie Praag binnenviel, discussies en protesten te voorkomen. Het regime wilde dit tegenwerken met alle mogelijke middelen: eigen leden die hier sympathie hadden voor het hervormings-socialisme van Tsjecho-Slowakije werd bijvoorbeeld al scherp tegen opgetreden. Onder andere sympathisanten waren ook kerkgezinden, die het ‘experiment’ van hun buurland als een verzoening tussen socialisme en christendom zagen.⁷⁰ Ook de FDJ was op haar hoede: het zag hoe vele jeugdorganisaties in Tsjecho-Slowakije uit elkaar vielen en wilde koste wat kost ervoor zorgen dat dit niet in de DDR zou gebeuren en dat er geen ideeën zouden overwaaien. De FDJ was dan ook tegen het “socialism with a human face” en tegen het feit dat jongeren Praag als voorbeeld zagen. De organisatie trad daarom op als een “scolding older brother”, opperend dat het socialisme van de DDR het enige goede socialisme was.⁷¹ De FDJ was, na de Praagse Lente, ook goed geworden in het verdraaien van de waarheid: “By focusing on a relatively small minority of young troublemakers during the autumn of 1968, the FDJ leadership strove to create the impression that the majority of young East Germans were loyal and enthusiastic supporters of the SED regime”.⁷² Het beeld werd dus geschetst, dat het abnormaal was om in opstand te komen als jongere, omdat bijna iedereen ‘normaal’ meedeed als goed DDR-burger.

De inval in Praag werd door de SED in een verklaring, net zoals gebeurde met de Muur in 1961, gerechtvaardigd als bescherming van het socialisme in het algemeen:

“In the interest of their security, in the interest of other nations and of world peace, the socialist brother countries can and may not permit the ČSSR to break away from the community of socialist states. By immediately answering the Czechoslovak patriots' urgent

⁶⁹ McDougall, *Youth politics in East Germany*, 214.

⁷⁰ E. Neubert, *Geschichte in der Opposition*, 164.

⁷¹ McDougall, *Youth politics in East Germany*, 215.

⁷² McDougall, *Youth Politics in East Germany*, 233.

call for help, the governments of our countries are providing a shining example of socialist internationalism”.⁷³

De SED verzette zich dan ook het hevigst van alle Warschaupactlanden tegen de Praagse Lente: “Radio broadcasts from Czechoslovakia were jammed and GDR citizens were hindered from going to Czechoslovakia. At the same time traffic to West Berlin was hindered, a means to expose discontent regarding West Germany”.⁷⁴ De SED deed zoveel mogelijk om acties Cz te verschuilen voor bevolking.

Desalniettemin zorgde de inval voor een grote schok in de DDR onder diegenen die op een democratisering en hervorming van het socialisme in de DDR zelf hadden gehoopt. Zelfs partijgenoten en functionarissen uitten hun onbegrip over het neerslaan van de opstand. Ook was er angst voor oorlog in het algemeen uitgebroken. De enige ‘veilige haven’ waar de Oost-Duitsers naar toe konden vluchten werd nu ineens onderdrukt door de Sovjet-Unie; een mogelijke trigger voor grootscheeps protest wellicht? Er waren ook wel degelijk protestacties in het land: nadat er al allerlei pamfletten werden verspreid onder jongeren, braken er in verschillende steden kleine opstanden uit. Die lieten zich echter weer snel oplossen. Protesten leken ook hier weer niet door te kunnen zetten. In de nacht van 21 Augustus 1968 kwamen in Ehrfurt tweehonderd jongeren bij elkaar, die namen van hervormings-communisten opnoemden als protest. Aan het einde van deze demonstratie verspreidden ze zich weer. Er waren geruchten over meer demonstraties, maar het kwam niet tot één grote demonstratie. Demonstraties waren er verder ook onder kerkelijke groepen jongeren. Maar doordat de politie al snel hardhandig optrad ontwikkelden de demonstraties geen kern. De SED was oppermachtig met haar ‘zekerheidsapparaten’:

“Die SED konnte mit Hilfe ihres inzwischen gut funktionierenden Sicherheitsapparates viele Proteste im Keim ersticken, Aktionen verhindern und Initiatoren isolieren. Mit harten Strafen ging sie gegen alle vor, die an solchen Handlungen beteiligt waren. Mehrere hundert, meist jüngere Protestierende wurden verhaftet, viele davon verurteilt”.⁷⁵

⁷³ Via germanhistorydocs.ghi-dc.org: Das Zentralkomitee der SED, der Staatsrats und der Ministerrats zur Intervention in der ČSSR” [“The Central Committee of the SED, State Council, and Council of Ministers on the Intervention in the Czechoslovak Socialist Republic”], *Neues Deutschland*, August 21, 1968.

⁷⁴ McDougall, *Youth Politics in East Germany*, 137.

⁷⁵ Neubert, *Geschichte der Opposition*, 165.

Hier waren dus ook harde straffen en veroordelingen aan de orde tegen mensen die het ook maar overwogen om te protesteren. De iets mildere koers midden jaren '60 met de NES, werd tijdens de Praagse Lente rigoreus omgekeerd tot, wederom, repressie. Dit keer was het niet alleen repressie, maar ook het nog sterker voorkomen van opstanden. Het lijkt er dus op dat de SED, dat geleerd heeft behouden. In een zin was dit dus wellicht een meer totale repressie dan voorheen.

Bovendien bleek dat verder protest zich uitte in kritiek en discussie – net zoals tijdens de verkiezingen eerder dat jaar. Dit wordt beaamt door Florian Havemann, zoon van de prominente Oost-Duitse dissident Robert Havemann.⁷⁶ Hij kijkt terug op 1968 en de hoop op een nieuw soort socialisme. Deze hoop werd echter vernietigd na de inval in Praag:

“The year 1968 was a time of new departures. The “socialism question” was posed anew, and we sought fresh ways to be politically active in the GDR as socialists, without having our actions controlled by the party. But 1968 also meant the speedy end to all these experiments and hopes. The end was marked by a date familiar to all of us: August 21, the day troops entered Czechoslovakia. No matter how the details of the Prague Spring were viewed – and this was strongly dependent on the information available at hand – it was clear the moment the invasion occurred that something decisive was happening, that a chance for socialism had been destroyed. Later, it would become apparent that this had been its final chance. But that was not clear at the time”.⁷⁷

Ook Havemann praat hier dus over de een verzuimde revolutie. Na jarenlange discussies over een nieuwe weg voor het socialisme en de kritiek op de regering, werd de hoop bruut neergeslagen.

Een mogelijke factor, dat opstanden niet compleet doorzetten in 1968, was het gegeven dat er geen echte oplossing werd gegeven voor het socialisme: er werd geen andere ideologie tegenin gebracht, slechts een hervormde versie ervan. Wolle kaart aan dat er natuurlijk hevige discussies werden gevoerd, maar de meeste Oost-Duitsers zagen het liefst een klein beetje verandering, “ein bisschen mehr Farbe im realsozialistischen Alltag”.⁷⁸ Bovendien was het ook in 1968 duidelijk, dat de SED en haar claim om het leiderschap van staat en

⁷⁶ Via germanhistorydocs.ghi-dc.org: Florian Havemann, “68er Ost” [“68er from the East”], lecture given on August 29, 2003 at the Rosa Luxemburg Foundation on Franz Mehring Platz, Berlin.

⁷⁷ Idem.

⁷⁸ Wolle, ‘Die Versäumte Revolte’, 43.

maatschappij werden geaccepteerd door het overgrote deel van de bevolking.⁷⁹ Mary Fulbrook beweert daarbij nog eens aan dat er onder de bevolking zelf enig wantrouwen heerste: de angst om geobserveerd en gerapporteerd te worden, het weinige vertrouwen van burens, kennissen of collega's en een stemming van terugtrekking en zelf-censuur overheerste voor veel mensen in de DDR.⁸⁰

Over het algemeen genomen zijn er dus een paar punten te noemen, die van belang waren in het al dan niet ontstaan van een collectieve opstand. De economie was, door het nieuwe Economische Systeem van 1963, redelijk stabiel en gunstig voor het grootste deel van de bevolking. Deze behoefte dan ook weinig verandering en had de manier van regeren van de SED inmiddels geaccepteerd. Studenten echter, bleken ook in 1968 de belangrijkste groep te zijn als het ging om mogelijk protest. Door de jaren heen raakten sommige studenten beïnvloed door de Westerse levensstijl. Over het algemeen bleef het echter bij discussiëren en bekritisieren en werd er geen echte tegenhanger van het socialisme genoemd, alleen maar voorstellen om hoe het socialisme “menselijker” kon. De onrust die wèl ontstond, werd wederom door de FDJ en de SED veroordeeld en een halt toegeroepen. Ditmaal nog beter voorbereid als in voorgaande jaren. De repressieve methoden en het dwingende karakter van de SED was nu inmiddels al lang en breed bekend. Bovendien was de repressie ook nodig omdat de SED kritisch keek naar haar strategische ligging: een hervormd Tsjecho-Slowakije zou naar de BRD kunnen trekken en dat zou desastreus zijn voor de DDR. Tot slot is het belangrijk op te merken, dat het socialisme er in 1968 echt ingebakken was; het vloeide door de bevolking, middels het onderwijs en de culturele plannen van de SED.

Wanneer deze verbindingen worden verbonden aan de theorieën van Joppke en Opp e.a., wordt duidelijk dat 1968 voor beiden in grote mate opgaat. Ondanks enig verzet, was er in 1968 voornamelijk sprake van revisionisme – in de vorm van suggesties voor het hervormen van het socialisme in de DDR. De repressie voerde, net zoals in 1961 in 1968 de boventoon. De SED herkende situaties die dreigend en mogelijk catastrofaal zouden kunnen zijn voor het behoud van de DDR zoals die was. Alles werd zo preventief en discreet mogelijk afgehandeld. Opp zijn theorie gaat – hoewel in mindere mate dan die van Joppke – ook grotendeels op. Door de relatief gunstige economische en sociale situatie in het land, was er redelijke tevredenheid onder de bevolking. De meesten hadden zich inmiddels bij de situatie

⁷⁹ H. Niemann, *Hinerm Zaun. Politische Kultur und Meinungsforschung in der DDR – die geheimen Berichte an das Politburo der SED* (Berlijn 1995) 8, in : Ross, *The East German Dictatorship*, 105.

⁸⁰ M. Fulbrook, *The Two Germanies, 1945-1990*, 37-38.

neergelegd en probeerden het beste van hun leven te maken. De Praagse Lente leek daar weinig aan te veranderen, want een collectieve opstand had te weinig animo om te ontstaan. De ontevredenheid was dus wel aanwezig bij een deel van de studenten, maar de protesten drukten niet verder door. Hoewel in de midden jaren '60 enige versoepeling leek te ontstaan, stond de SED ook in 1968 weer op scherp. Ross verklaart dit mede doordat dit, net als 1961 een periode van hoge spanning was: "Not only were these periods [1953,1956,1961,1968] of unusually high tension among the populace, but the authorities were themselves especially attuned to 'enemy activities' when they felt vulnerable and were more likely to find trouble when they were looking for it".⁸¹ In dergelijke jaren is de SED dus automatisch alerter en repressiever, omdat de bevolking ook enige onrust beleeft. De hoop die er was voor meer hervorming in het socialisme werd door wederom weggenomen door harde repressie.

⁸¹ Ross, *The East German Dictatorship*, 119.

Conclusie

Over het algemeen gezien was de keiharde repressie, zowel in 1961 als in 1968 een effectief middel om enig vorm van protest de kiem in te smoren. Dissidentie zette hierdoor niet door. De studenten waren de meest prominente groep in de dissidentie die er wel was. Maar aan de andere kant werd deze groep ook strikt onder de duim gehouden door de Freie Deutsche Jugend.

Aan de andere kant was de toestand van de bevolking zelf ook een reden om niet vol tot protest over te gaan. De bevolking accepteerde de realiteit en het socialisme leek dwars door de bevolking heen te vloeien. Het socialisme zat er ingebakken in alle facetten van het leven en zorgde door de economische voorspoed voor een redelijk tevreden bevolking. Bovendien was het de enige realiteit die de bevolking kende: “Whether or not people actually felt that their consciousness was ‘socialist’, this consciousness had already been chosen for them by virtue of the fact that they lived in the GDR”.⁸²

Het grootste deel van de bevolking had verder een goede werkers-mentaliteit; mensen wilden het beste van hun leven maken en daarom stonden carrière, studie en een baan voorop, naast een zo prettig mogelijke manier van leven. Dit is wellicht ook een bepaalde culturele eigenschap van de bevolking.

Zowel 1961 als 1968 hadden vatbaar kunnen zijn voor een opstand. In 1961 was daar onder andere de slechte economische situatie en de bijbehorende ontevredenheid van de bevolking. Het gegeven dat de Muur – ook van buitenaf – als ‘niet juist’ werd bestempeld, bood ook een mogelijkheid voor escalatie. De repressie woog echter zwaarder dan al deze factoren. In 1968 was er ook enig protest, maar deze uitte zich grotendeels in kritiek en revisionisme. De bevolking in het algemeen was in 1968 al gewend geraakt aan de algehele macht van de SED en had de situatie geaccepteerd: normaal leven stond nu voorop. Het protest wat er dan wel was werd ook in 1968 een halt toe geroepen. Al met was 1961 wellicht meer vatbaar geweest voor een opstand, omdat de omstandigheden daarvoor meer aanwezig waren. Als de SED niet dermate strak georganiseerd was in het onderdrukken van opstandelingen, was dit misschien zelfs gelukt.

⁸² Evans, ‘The last gasp of socialism’, 334-35.

Literatuurlijst

Ammer, T., 'Opposition und Widerstand – Von den Anfängen bis zum Mauerbau 1961', in: Hans-Joachim Veen, *Lexikon Opposition und Widerstand in der SED-Diktatur* (Berlin, München zj).

Evans, A., 'The last gasp of socialism. Economics and culture in 1960s East Germany', *German Life and Letters*, 63 (2010) 331-341.

Fulbrook, M., *Studies in European History: The Two Germanies, 1945-1990. Problems of interpretation* (London 1992).

Granville, J., 'Ulbricht in October 1956: Survival of the Spitzbart during Destalinization', *Journal of Contemporary History* 41 (2006) 477-502.

Hertle, H.H., *The Berlin Wall. Monument of the Cold War* (Berlijn 2008).

International Commission of Jurists Geneva, *The Berlin Wall. A Defiance of Human Rights* (Geneva 1962).

Jarausch, K.H., *Dictatorship as experience. Towards a socio-cultural history of the GDR* (New York 1999).

McDougall, A., *Youth Politics in East Germany. The Free German Youth Movement 1946-1968* (Oxford 2004).

Neubert, E., *Geschichte in der Opposition der DDR 1949-1989* (Bonn 1997).

Palmowski, J., 'Regional Identities and the Limits of Democratic Centralism in the GDR', *Journal of Contemporary History* 41 (2006) 503-525.

Ross, C., *The East German Dictatorship. Problems and perspectives in the interpretation of the GDR* (London 2002).

Slotboom, R., *Van de bouw tot de val van de Muur. Bondsrepubliek en DDR 1961-1989* (Amsterdam 1998).

Thompson, M.R., 'Why and how East Germans rebelled', *Theory and Society* 25 (1996) 263-299.

Wolle, S., 'Die Versäumte Revolte. Die DDR und das Jahr 1968', *Das Parlament; Aus Politik und Zeitgeschichte* 22-23 (2001) 37-46.